હિન્દી રંગમંચ મેં ઇતિહાસ ઔર રાજનીતી

હબીબ તનવીર કે નાટક "ચરણદાસ ચોર" મેં રંગમાષા કા મહત્વ

રંગમાષા કી મહતા ઇસી મેં હૈ કિ વહ કિસી એક જગહ ટિકી નહીં રહતી, ઉસકે પ્રમુખ કારક ભલે હી હર બાર વહી રહતે હોં, પર વહ બરાબર નયે અર્થ, રૂપ ઔર આકાર ગ્રહણ કરતી રહતી હૈ। ઇસી મેં છિપા હૈ ઉસકા "જાદૂ"।

પ્રાય: સભી સમાજોં મેં, ઔર લગભગ હર યુગ મેં ઉસે કુછ ઐસે નિર્દેશક, અભિનેતા/અભિનેત્રી, ઔર રંગકર્મી મિલતે હૈં, જો અપને સૃજનશીલ સ્પર્શોં સે ઉસે એક નવ્ય-બોધ સે ભર દેતે હૈં। વહ અગર અલસા ગયી હો તો સચેત હો ઉઠતી હૈ, 'પુરાને' કે બોઝ સે દબ ગયી હો તો નયી હો ઉઠતી હૈ, ઔર સજીવ હોને કી લાલસા તો ઉસે હમેશા। રહતી હૈ।

ઉસકે ઇસ સજીવ પક્ષ કે કારણ હી તો યહ માના જાતા હૈ કિ કોઈ ભી મંચ-પ્રસ્તુતિ કભી ભી અપને કો "દોહરાતી" નહીં હૈ - દુહરા સકતી નહીં હૈ। વહ ચાહે અચ્છે કે લિયે બદલે, ચાહે બુરે કે લિયે, કુછ-ન-કુછ તો ઉસમેં હર પ્રસ્તુતિ કે સાથ બદલ હી જાતા હૈ।

લેકિન જબ સ્વયં રંગમાષા, સૃજનશીલ સ્તરોં પર "બદલતી" હૈ તો બાત હી કુછ ઔર હોતી હૈ: તબ વહ માનોં તિરિસ્કૃત યા 'ખારિજ' કિસી ચીજ કો નહીં કરતી, બસ અપને આલોચનાત્મક આગ્રહોં કે કારણ અપને લિયે કુછ ઝરૂરી તત્વોં કો ચુનતી ઔર ખોજતી હૈ, ઔર અપને કો જીવંત બનાતી હૈ।

રંગમાષા સમાજ કા પુનર્સૃજન ઔર પુનર્ગઠન કરને કે લિયે અપને આપ કો સજીવ કરતી હૈ, એક શક્તિશાલી હથિયાર કે રૂપ મેં વહ સમાજ મેં રાષ્ટ્રીયતા ઔર લોક-ઉત્થાન કી ભાવના કો જાગૃત કરતી હૈ ઔર ઇસી વજહ સે વહ આત્મ આલોચના કો સ્વીકારતી હૈ ઔર ચયન ઔર ખોજ કે માધ્યમ સે સામાજિક ઔર રાજનૈતિક આન્દોલનોં કો સુદૃઢ઼ બનાતી હૈ। વાસ્તવ મેં રંગમાષા મેં સૃજન, ગઠન ઔર વ્યવસ્થા કી ક્રિયા જબ રંગમંચ પર પ્રસ્તુત કી જાતી હૈ તબ હમ યહ અનુભવ કરતે હૈં કિ ચયન ઔર ખોજ હી ઉસકે મૌલિક આધાર હૈં।

"ચરણદાસ ચોર" એક ઐસા નાટક હૈ જિસ મેં હમ રંગમાષા મેં ઉપસ્થિત વિભિન્ન કલાઓં કા મેલ ઔર ઉન મેં હોતી અંતક્રિયાઓં કો અનુભવ કરતે હૈં।

હબીબ તનવીર ને વિજય દાન દેતા કે ઇસ નાટક મેં સંગીતમય સંવાદ, નાચ, નૃત્ય-લેખ ઔર દૃશ્ય-કાવ્ય કા બેહતરીન ઇસ્તેમાલ કિયા હૈ ઔર ઇસીલિયે યહ હમારે અધ્યયન કે લિયે એક મહત્વપૂર્ણ રચના હૈ।

ઉન્હોંને અપની ઇસ ઉલ્લેખનીય રચના મેં આધુનિક રંગમંચ કે ઉપકરણોં કા ઉપયોગ ભી કિયા હૈ (હબીબ સાહબ અધિકતર ગ્રામીણ રંગકર્મિયોં કે સાથ કામ કરતે હૈં પરન્તુ કભી-કભી વહ શહરી રંગકર્મિયોં કો ભી અપની રચનાઓં મેં શામિલ કરતે હૈં)। આધુનિક મંચ ઉપકરણોં કે હોતે હુયે ભી રંગમાષા કે અનૂઠે સૌંદર્ય ને ઉનકી પ્રસ્તુતિયોં કો એક સહજ સાદગી, કાવ્યમયતા ઔર ગહરાઈ દી હૈ।

હબીબ તનવીર ને અપની રચનાઓં કે માધ્યમ સે ગ્રામ્ય જીવન કો દુનિયા કે સામને લાને કી કોશિશ કરી હૈ। વહ ભારતીય રંગમંચ કે ઐસે પ્રણેતા હૈં જિન્હોંને લોકપ્રિય રંગમંચ કે ઝરિયે રંગમાષા કે અર્થ કો વ્યાપકતા દી હૈ।

नये स्वाधीन भारत के संदर्भ में उनके नाटक एक ऐसी ध्वनी की गूँज हैं जो अत्यंत संवेदनशील भी है और विस्फोटक भी। समाज सुधार की इस ध्वनी को देश के कोने-कोने तक पहुँचाना इस गूँज का एकमात्र उद्देश्य है। और इस उद्देश्य को प्राप्त करने के लिये हबीब तनवीर ने राग, सुर, ताल, नाच, नृत्य का एक अद्भुत मिश्रण, पारंपरिक अथवा ग्रामीण रंगमंच के माध्यम से हमारे सामने प्रस्तुत किया है और रंगमंच को एक नयी/नवीन परिभाषा दी है।

यदि हम भारत की वास्तविक सामाजिक स्थिति का आंकलन करें तो हम संक्षेप्त में कह सकते हैं कि बहुत से जन आन्दोलन ग्रामीण उत्थान के लिये कार्यरत हैं। इस परिपेक्ष में अगर हबीब तनवीर के नाटक का अध्ययन किया जाये तब हम इस निष्कर्ष पर पहुँचेंगे कि उनकी रचना ने ग्रामीण क्षेत्रों की निर्बल होती हुयी ध्वनी को, एक नवीन रंगभाषा के माध्यम से, एक गूँज में परिवर्तित कर दिया और उसको भारतवर्ष के विभिन्न प्रान्तों में पहुँचाया।

उनके नाटकों की भाषा हम को एक उज्जवल भविष्य के बारे में सोचने और समाज की उन "जड़ों" को उखाड़ फेंकने के लिये प्रेरित करती है जिनकी वजह से पीड़ित और शोषित वर्गों को पिछड़ा रहना पड़ता है।

शहरों में प्रचलित "नुक्कड़-नाटक" के प्रति उनका असीम स्नेह रहा है, परिणाम स्वरूप उन्होंने "जन नाट्य मंच" के साथ कई नये आयाम स्थापित किये उदाहरण के तौर पर उन्होंने अपनी रचनाओं में «ग्राम्य» और «नागरी» शैलीयों में एक अनूठा रिश्ता कायम किया।

हमारे अध्ययन के लिये महत्वपूर्ण है कि हम उनके द्वारा भिन्न प्रकार की शैलीयों के बीच में स्थापित स्थितों से परिचित हों :

शास्त्रीय ⇌ लोकप्रिय

नागरी ⇌ ग्राम्य

पारंपरिक ⇌ आधुनिक

स्थानीय ⇌ सार्वजनीन

हबीब साहब की विचारधारा के अनुसार, रंगमंच भारत के ग्रामीण क्षेत्रों में प्रवास करता है। गाँव को वह प्रगति का सबसे पहला / प्रथम अध्याय मानते हैं। उनके लिये असली रंगमंच ज़मीनी रंगमंच है जो कि सांस्कृतिक अथवा जन आन्दोलनों का मौलिक आधार है और जिस के द्वारा हम सामाजिक त्रुटियों को मिटा कर निरंतर प्रगति की ओर अग्रसर होते हैं।